

GÁSPÁR ZOLTÁN (1901–1945)

„Az értelmiségi ember életkörülményeiben kötve van a hatalmi viszonylatok fennálló rendjéhez, de becsülete és embersége arra készíti, hogy igyekezzen túljutni rajta, és szolgálja azokat a törekvéseket, melyek egy emberibb rend felé mutatnak.”

Tudósnak készült, ám a kor parancsát elfogadva harcos lett belőle: bátor tollú publicista, baloldali folyóirat-szerkesztő, a magyar antifasiszta mozgalom egyik legjelentősebb polgári alakja, vállalt hivatását mindvégig betöltő toronyőr. Pályája egy alig húszéves fővel írt irredenta szellemű újságcikkecskétől negyedszázad múltán az üldözött Gestapo-tiszt fegyverével való szembenézésig ívelt, osztálya és nemzedéke egy csoportjának útját, küzdelmeit példázta.

Gáspár Zoltán polgári családból származott. Nyugalmazott posta-főtisztviselő fia volt, Nyíregyházán született 1901-ben. Középiskolai tanulmányait Kolozsvárott végezte, majd Pesten közgazdasági diplomát szerzett. 1929-ben a szegedi egyetem jogi karának hallgatója lett, évfolyamtársa Erdei Ferencnek és Reitzer Bélának. Az újságírásba már 1920-ban belekóstolt. Első cikkei a szegedi Délmagyarországban jelentek meg. A trianoni békekötés napjaiban a bosszúállás indulatait szító irredenta közhangulat és sajtókampány őt is magával ragadta.

1929-ben bekapcsolódott a szegedi egyetemisták falukutató agrársettlemet mozgalmába, 1930 őszén pedig egyik alapító tagja lett a Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiumának. Itt fűződött szorosabbra barátsága Buday Györggyel, Radnóttival, Erdei Ferencsel, Reitzer Bélával, Ortutay Gyulával, Hont Ferencsel. Ez a közösség, az együtt szerzett élmények és tapasztalatok érdeklődését a kor valóságos szociális és társadalmi problémái felé fordították. Részt vett a Kollégiumnak a Szeged környéki falvakba, tanyavilágba szervezett kiszállásain, szemtanúja volt a szegedi Munkásotthonban folytatott önképző, agitációs és kulturális munkának. Sokoldalú érdeklődésével, nagy műveltségével, nyelvtudásával a Kollégiumon belül Reitzer Bélával együtt önzetlenül az informátor nem túl látványos, de nagyon fontos szerepét töltötte be. Hont Ferenc 1937-ben a Független Színpad első számában megjelent Szegedi fiatalok című írásában, szegedi barátait jellemezve, Gáspárt igen találóan „gúnyos, szellemes kétlábú lexikonnak” nevezte. „Politikai szemléletemet tágitotta — fűzte ugyanitt hozzá —, és erősítette bennem a franciás könnyedségű támadás hajlamját és szeretetét.”

Gáspárt, akár Erdeit és Reitzert, a szociológia érdekelte, különösen a háború és általában a társadalmi erőszak problémája. A Kollégium előadássorozatának keretében 1932. november 27-én Háború és béke címmel tartott előadást. Ennek tanúsága szerint a társadalmi jelenségek okát s a végső megoldást a polgári filozófiákon belül maradvá, ekkor leginkább a freudizmus segítségével vélte megjelölhetni. A háborúban az ember agresszív ösztöneinek megnyilatkozását látta, a világbeke megvalósulását pedig az ösztönök szublimálásától és egy „ideális világállam” megalakulásától remélte. Az 1934. február 21-én az idegenforgalmi tanfolyam hallgatói számára a szegedi boszorkányperekről tartott előadásával kihívta maga ellen a helyi klerikális szélsőjobboldal támadását. A „fajvédők” Szegedi Új Nemzedék című lapjában — mellyel annak idején Juhász Gyula kemény csatákat vívott — Schmidt Ferenc a tények meghamisításával vádolta az előadót. Az előadás másnapján megjelent cikke Gáspár az Úr György által szerkesztett Közérdek című napilap február 25-i számában nyílt levélben válaszolt.

Gáspár első jelentősebb munkája a Bevezetés a szociográfiába című tanulmány volt, „útmutató a szociográfiai adatgyűjtésre és feldolgozásra”, mely a Kollégium 1935-re tervezett kiadványainak egyike lett volna, ám kellő számú előjegyzés híján nem jelenhetett meg. A Szegedi Fiatalok és a hazai falukutató mozgalom egyik leg-

jelentősebb vállalkozásában, az angol és német kutatók részvételével 1937 szeptemberében megrendezett dudari tanulmányúton szervezőként és tolmácsként Tomori Violán és Reitzer Bélán kívül Gáspár is részt vett.

Ekkor már a Szép Szó egyik főmunkatársa volt. Máig is kiderítetlen, ki kérte fel először, hogy a folyóiratnak cikket írjon. A Népszövetségi közjáték című cikkének elolvasása után — emlékezik a kapcsolat kialakulására Gáspár Zoltánné — „József Attila, Ignótus Pál és Dormándi László Szegedre utaztak és a többi megírandó cikket előre megbeszélték velem, ezenkívül Dormándi szerződést ajánlott fel neki a Pantheon könyvkiadó nevében egy politikai történelemtől szóló könyvre, melynek témája az első világháború után következő húsz esztendő volt”.

1938 januárjában került Gáspár Zoltán neve a Szép Szó címlapjára, ugyanakkor állandó cikkírója lett a Századunknak, a Népszavának, az Esti Kurírnak és a Magyar Hírlapnak, egy darabig a Gazdaságkutató Intézetben is dolgozott.

Még Szegeden írta az olasz—abesszin háborúról szóló cikkeit (Népszövetségi közjáték. Szép Szó 1936. május; Hogyan látom az etióp kérdést? Századunk 1936. 5. sz.). A szegedi kollégiumi vitaelőadásának tanúsága szerint már jóval korábban elkezdett vizsgálódásait folytatva ekkorra felismerte, hogy a háború végső oka az imperializmus. Ezekkel a cikkekkel kezdődött Gáspár csaknem évtizedig tartó antifasiszta publicisztikai tevékenysége, mely azonban nem volt problémátlan.

Gáspár jól látta és szinte minden egyes alkalommal leírta, hogy a hazai és nemzetközi politikai élet legfontosabb problémája a fasiszta veszély, a jelen legfontosabb küzdelme a fasizmus és a demokrácia erői között folyik. Minden bel- és külpolitikai eseményt ebből a szempontból vizsgált, ide vezetett vissza. Minden más kísérletet, a helyzet e lényegét megkerülő vitát szemfényvesztésnek, zavaró manővernek tartott.

A fenyegető veszély, a sürgető tennivalók tudatában szólt az írástudók feladattól: megfogalmazta egyúttal saját tevékenységének értelmét is. Dokumentumértékű a Bóka Lászlóval a Szép Szóban folytatott vitája, mely Bókának az 1937. októberi számban megjelent *Quid hoc hominus est* című vallomása nyomán indult. Gáspár Zoltán az egy hónap múlva megjelent *Egyszerű kérdések, bonyolult válaszok* című cikkben Bóka nézeteivel szenvedélyesen vitába szállva arról szólt, hogy a bal- és jobboldal egyszerre vállalása, az el nem kötelezettség a gyakorlatban megvalósíthatatlan. „Aki a jó és rossz ellentétének harcában — vona le a végső következtetést — a gondolat antinómiáival játszik, fordított Mefisztó, aki mindig a jót akarja és mindig a rosszat cselekszi.” A vita a decemberi számban Bóka válasza után Gáspár *Ultima verba* című írásával zárult. Gáspár épp a közeli politikai eseményekre hivatkozva arra figyelmeztetett, hogy az, aki Bóka antinómiáit — mint például az osztálytudat elvetését, az ún. faji „kisebbségeknek” mesterséges létrehozását, a származás által meghatározott nemzettudatot — magáénak vallja, az a tömegek elnyomásának „praktikáihoz” adta oda magát, s útja — üzeni a vita általános érvényére és nagyon aktuális voltára utalva nemcsak Bókának, hanem az általa képviselt „jó szándékú bizonytalankodóknak” immár „fortitur in re atque modo” — „az antinómiák zégzugos kanyargásának végén többnyire az élet és szabadság ellen sorakozó erők táborába visz”. Gáspár a vita során nagyon tudatosan és jó érzékkel azt a konfliktust hozta felszínre, mely a korabeli szellemi élet egyik legkínzóbb belső konfliktusa volt, s mely később Babits Jónás könyve című művében Jónás és az Úr dialógusai révén kapott egyszerre aktuális és egyetemes érvényű megfogalmazást.

Az a meggyőződés, melynek alapján Gáspár a fasizmus elleni szellemi csatáit vívta, egy ún. „integer” demokráciába, a liberális, a kapitalizmus hibái nélkül való kapitalizmus lehetőségébe vetett hit volt, a követendő példa pedig az angol és francia polgári demokrácia. Kompromisszum volt ez egy fábiánus utópia és a társadalmi realitás között a valóságos és létező antifasiszta erők táborához való társadalmi és erkölcsi szükségű csatlakozás érdekében. Gáspár tudta és le is írta, hogy a polgári demokráciák által hirdetett ideálok „bennük és általuk sem jutottak el még a megvalósuláshoz”, ám helyesen látta bizonyos polgári demokratikus vívmá-

nyok és szabadságjogok hazai megvalósításának égető szükségességét. A liberális kapitalizmus, az angol és francia mintájú polgári demokrácia, az Anglia és Franciaország felé irányuló külpolitikai orientáció a fasiszta diktatúra felé haladó Magyarországon az adott helyzetben haladó, németellenes antifasiszta program lehetett.

Gáspár publicisztikai tevékenységének lényege azonban egyre inkább nem a polgári demokratikus követelések megvalósításáért folytatott harc lett, hanem az „aggodalmas értékörzés”, a „történelmi fejlődés eddigi vívmányainak megóvása”. Gáspár többre a baloldali tábor gyengesége miatt nem látott reális lehetőséget, és a „jobboldali radikalizálódás” elleni védekezésbe vonult. Huszadik századi voltaireáinus volt: a leleplezés, a kritika hajlama és képessége volt igazán erős oldala. A jelen minden mozzanatában meglátta és megláttatta a közeli veszélyt: a zsidótörvények elfogadásában, a baloldal elleni szervezett hajszában, a hazai fasiszta csoportok egyre erőszakosabb fellépésében a totális fasizmus hatalomra jutásának, Magyarország háború felé sodródásában pedig egy nemzeti tragédiának a lehetőségét. A „fenyegető veszedelmeket” akarta elhárítani úgy, hogy felmutatta, tudatosította azokat. A bajok tekintetében előrelátó volt, de az ellenszert, a konstruktív politikai cselekvés helyes útjait nem tudta meglelni. A hátrálva védekezés során végül már egy jobboldali, de legalább háborúellenes kormánypolitika vagy épp a Habsburg-ház fenntartósága alatt megvalósítandó valamiféle Duna menti alkotmányos monarchia érdekében emelt szót. Ez pedig a tömegeket magának megnyerni akaró fasizmus szociális demagógiájával szemben kevésnek bizonyult, elszigetelődéshez vezetett, pedig épp olyan küzdelemről volt szó, melynek végső kimenetele a tömegeknek a bal- vagy jobboldal által történő megnyerésétől függött. Ez volt a Szép Szó polgári demokratáinak a moszkvai Új Hangban Révai József és Lukács György által találóan bírált következetlensége. „Utóvéd” voltak, mégpedig olyan „utóvéd”, mely Gáspár szavai szerint nem hitt és nem tudott maga mögött „már visszavonuló derékhadat sem.”

Gáspár 1939-ben megjelent Húsz év története című könyve összefoglalása volt a demokráciával és a diktatúrákkal kapcsolatban vizsgálódásainak, kritikai tevékenységének. Európa 1918 és 1939 közötti „ál-békekorszakát” írta meg: a békekötés csődjétől a demokráciák és diktatúrák újabb háborús készülődéséig. Kereste a német és olasz fasizmus szociológiai okait, ám ugyanakkor egy állami beavatkozás és kapitalista monopóliumok nélküli „szabad gazdaság” utópiája szempontjából bírálta a „szovjet kísérletet” is. Lukács György az Új Hangban megjelent ismertetésében joggal tette szóvá Gáspár e történelemszemléletének ellentmondásosságát és korlátait.

Az értékörzés feladatát Gáspár nemcsak a politikai vívmányok, hanem a kulturális örökség tekintetében is rendkívül fontosnak tartotta és vállalta. Rámutatott arra — Ki a magyar most? című írásában a Szép Szó 1939. július—augusztusi számában —, hogy Németh Lászlónak a magyar irodalmi hagyományt „hígmagyarra” és „mélymagyarra” elkülönítő elmélete „a vér és fajmítosz felé sandít”, s objektíve a magyar fasizmus malmára hajtja a vizet. Gáspár jó ideig nem osztozott a Szép Szó többi polgári radikalizálásának a népi írókkal szembeni egyértelműen elutasító magatartásában. Bírálta a népiek faji messiánizmusát, de — a Szép Szó 1938. májusi számában megjelent Már megint a faj című cikkének tanúsága szerint — bízott abban, hogy a „falukutatók” előbb-utóbb eljutnak a paraszti felemelkedés demokratikus megoldásának gondolatáig, a legfontosabb feladatnak, a velük kapcsolatos magatartásnak pedig igen helyesen a „kinövésre való gyermekruháik levettetését” tartotta. A Szép Szóban ő búcsúztatta el a halott Juhász Gyulát. Meglátta Juhász költészetének tovább nem építhető befejezettségét és a benne tükröződő, az ellenforradalmi rendszerrel szembeni helytállás ritka értékét.

Legtöbbet Gáspár József Attila életműve körül tett. Részt vett a Szép Szó 1938 januári József Attila-émlékszámának összeállításában, és — mint később maga írta — „több pártszervezet ifjúsági és művelődési csoportjában” előadást tartott a költőről. Mikor megindult a vita arról, hogy „kié József Attila”, Gáspár a Delta almanachban megjelent vitacikkében visszaperelte a költőt a politikai megbízhatatlanság

és a fasiszta törekvésekkel való rokonság bűnében immár sommásan elmarasztalt népiektől, ugyanakkor azonban a szocialista mozgalomtól is, hivatkozva a költészet egy ún. „egyetemesebb emberség látomását” kifejező jellegére, hogy aztán e szellemi örökség megőrzésének feladatát „egy lazán megszervezett és nem látható formában, de erkölcsében összetartó intellektuális csoportnak” ítélje oda. Nem kétséges, hogy a Szép Szó polgári radikális körére gondolt Gáspár, e tiszteletreméltó vállalás azonban József Attilában tévesen valamiféle „szabadon lebegő értelmiség” példáját látó és láttató önmagának perlés volt, melyben a Szép Szónak a tömegmozgalmakon kívüli és fölötti sajátos helyzete tükröződött, és keresett igazolást.

1942 tavaszán Gáspár egyik irányítója lett a költő második, budapesti temetése előkészületeinek, s a május 5-én megrendezett „immár nem a halottnak, hanem az irodalomtörténeti halhatatlannak járó tiszteletadáson” az emlékbizottság nevében ő mondott búcsúztatót. A Magyar Csillag 1942. decemberi számában megjelent A költő és a köztudat című cikkében a „majdani életrajzíró számára” „kötelességszerűen” feljegyezte a temetés előzményeit:

„Marosán György, a sütőmunkások titkára, akit azelőtt nem ismertem s a temetés óta nem is láttam, egy napon fölhívott s közölte velem, hogy József Attila-emlékbizottságot alakított, amelynek első célja a budapesti sírhelyen való eltemetés, második pedig, hogy az új sírhelyen méltó emlékmű emeltessék. Kér, hogy mint a Szép Szó szerkesztője vegyek részt a munkában.

A bizottságban a népi írókat Kovács Imre képviselte. Hármunkon kívül a különböző szakmák ifjúmunkásságának képviselői s pár fiatal munkásíró vettek részt, melléjük sorolva Szabó Istvánt, a Magyar Nemzet munkatársát.

Azt mondtam, hogy a temetés a munkásifjúság műve volt, s ez így igaz is. De a kollektív igyekezetet jogos megszemélyesítéssel fűzhetem Marosán nevéhez. Vidám tetterre készsége, az akadályokkal kedvtelve bírkózó erélye, önzetlen lelkesége nélkül az ifjúmunkásság részvétele nem kapott volna se ösztönzést, se formát, se alkalmat. Referálását, intézkedéseit, vitáit hallgatva vált bennem átélt valósággá József Attila verse: »Új nép, másfajta raj. Másként ejtjük a szókat...« ...Egyes társai elégedetlenkedtek a tervezett felvonulás méreteivel, s nagyszabású tüntetésé akarták a temetést kiszélesíteni. Ezeket a szándékokat reálpolitikai érzékkel és biztossággal hátrította el.

A főváros dízsírhelyet adott a párt városközi képviselőinek közbenjárására. Ezt — utólagos *captatio benevolentiae* gyanánt — lelkenedve megírtuk a számunkra hozzáférhető lapokban. A valóság az volt, hogy egy négyszáz pengős rendelkezési keretet kaptunk. Ezzel azonban csak egy egészen eldugott sírhelyet szerezhettünk meg. A kiszemelt és megváltott sírhely ezer pengőbe került. A különbözetet, továbbá a kihantolás és a temetés költségeit gyűjtés útján szereztük meg...

Először Táncsics Mihály sírja mellett szemeltünk ki egy helyet. Meg is kaptuk. Sajnos, elsietett örvendezésből idő előtt megírták egy hétfői laphoz. Az idő előtti nyilvánosságnak az lett az eredménye, hogy erről a helyről — utóbb érvényesített, de egyébként jogos formai okok miatt — le kellett mondanunk. Ehelyett két másik parcellában ajánlottak fel sírhelyet. Az egyik sírhely az 1919. évi júniusi ellenforradalom vértanúinak, Nikolényinak, Stenczelnek, Lemberkovitsnak sírjai között volt. Ez azonban nem mutatkozott megfelelőnek, mert előtte csupán egy keskeny út húzódott, s előre látható volt, hogy megfelelő alkalmakkor nagy tömegek vonulnak fel a költő sírjához, ami megoldhatatlan közlekedési és rendészeti kérdést jelentett volna. Így választottunk azután sírhelyet a Gömbös Gyula-emlékműtől jobbra eső parcellában. Jelentőség és ismert név nélküli polgárok nyugosznak benne. Nem kaphattunk helyet az első sorban, de a parcella előtt tömegek gyülekezésére alkalmas térség van, s küldöttségek, egyes csoportok a második sorban levő sírhelyet könnyen elérhetik.”

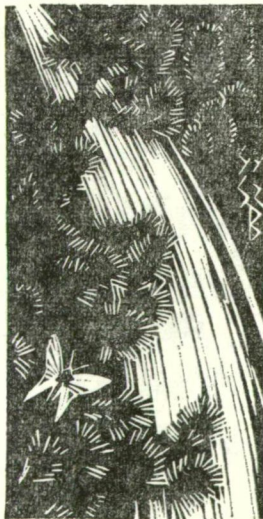
1939 elején Gáspár a Szép Szó szerkesztésében magára maradt. A márciusi—áprilisi, majd az ezt követő két utolsó szám az ő neve alatt jelent meg. Szerkesztői tevékenységével és általában a Szép Szónak a „falukutatók” elleni differenciálát-

lanul ellenséges magatartásával a Művészeti Kollégium nem érthetett egyet. Bár Radnóti és barátai Gáspárt, a publicistát, nem tartották „Szép Szó egyéniségnek”, Horváth Béla Tanuljatok, ti népek című, a Duna völgyi népek elleni agresszív, nacionalista versének a március—áprilisi számban történt leközlése után kirobbantak az ellentétek. Gáspár — Radnóti naplójának tanúsága szerint — Radnóti és K. Havas Géza szenvedélyes vitájáról és Radnótinak a Szép Szóval kapcsolatos erősen elmarasztaló kijelentéseiről és véleményéről tudomást szerezve bejelentette, hogy nem kíván többé részt venni szegedi barátainak összejövetelein.

A Szép Szó betiltása után Gáspár a folyóirat örökébe lépő Delta almanachot szerkesztette meg, majd Csetényi Józseffel és Erdődy Elekkel együtt az 1941-ben megjelent Mai enciklopédia című antifasiszta szellemű társadalmi-politikai kislexikont. Az antifasiszta ellenállási csoportokkal való konkrét kapcsolatairól egyelőre keveset tudunk. A tények arra engednek következtetni, hogy Gáspár egyre több közösséget vállalt a munkásmozgalommal: a Szociáldemokrata Párt 1943—44. évi vezetőképző tanfolyamain Politikai eszmék fejlődéstörténete az új korban, A legújabb kor világtörténete és A közgazdasági elméletek története címmel előadás-sorozatokat tartott.

1944. március 1-én Péter János hívására a Református Jövő című napilap Heti Tükör rovatának vezetője lett. Ezt a munkáját azonban már szinte el sem kezdhette. Az a politikai hatalom, mely ellen az utolsó percig harcolt, az események tanúsága szerint legveszélyesebb ellenfelei között tartotta számon, és rég halálra szánta. A német megszállás másnapján a Gestapo letartóztatási parancsal kereste lakásán és a szerkesztőségben. Gáspár néhány napig református egyházi személyeknél és a Bethesda kórházban rejtőzködött, majd családjával együtt álnéven vidékre menekült. Közben azonban kapcsolatai fenntartása végett időnként Pestre jött, majd 1944 végén, a Lakatos-kormány bukása után végleg visszatért a fővárosba. Feljelentették, a közelben levő német parancsnokság egyik tisztje megleste lakásának kapujában, s 1945. január 13-án a kapu alatt szíven lötte.

CSAPLÁR FERENC

GY. SZABÓ BÉLA FAMETSZETE